

MO‘G‘ULLARNING MOVAROUNNAHRNI BOSIB OLISHI

Qo‘qon davlat universiteti

Gumanitar va tillar fakulteti tarix yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Haydaraliyev Xushnud Muso-zoda

xushnudbekhaydaraliyev611@gmail.com

+998937070611

Annotatsiya

Maqola XIII asr boshlarida Chingizxon boshchiligidagi mo‘g‘ul bosqinining Movarounnahr hududiga ta‘sirini o‘rganadi. Xorazmshohlar davlati ichki ziddiyatlari va diplomatik xatolari bosqinni osonlashtirgani, O‘tror, Buxoro, Samarqand kabi yirik shaharlarning vayron qilinishi, aholining ommaviy qirg‘inlari va iqtisodiy infratuzilmaning buzilishi kabi jarayonlar batafsil tahlil qilinadi. Shu bilan birga, istiloning uzoq muddatli oqibatlari – demografik yo‘qotishlar, shahar madaniyatining pasayishi, mahalliy boshqaruvning saqlanib qolishi va keyingi asrlarda (ayniqsa Temuriylar davrida) qayta tiklanish jarayonlari ko‘rib chiqiladi. Mo‘g‘ul istilosi nafaqat falokat, balki mintaqa tarixida yangi bosqichning boshlanishi sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: Mo‘g‘ul bosqini, Movarounnahr, Chingizxon, Xorazmshohlar, O‘tror voqeasi, Buxoro, Samarqand, shahar vayronagarchiligi, sug‘orish tizimi, demografik yo‘qotishlar, Chig‘atoy ulusi, Temuriylar davri, Markaziy Osiyo tarixi

Аннотация

Статья посвящена анализу влияния монгольского завоевания под предводительством Чингисхана в начале XIII века на регион Мовароуннахр. Рассматриваются внутренние противоречия Хорезмшахского государства и дипломатические ошибки, облегчившие

вторжение, а также разрушение крупных городов (Отрар, Бухара, Самарканд), массовые убийства населения и разрушение экономической инфраструктуры. Вместе с тем освещаются долгосрочные последствия нашествия – демографические потери, упадок городской культуры, сохранение элементов местного управления и последующее восстановление региона в XIV–XV вв., особенно в эпоху Тимуридов. Монгольское завоевание оценивается не только как катастрофа, но и как начало нового этапа в истории региона.

Ключевые слова: Монгольское завоевание, Мовароуннахр, Чингисхан, Хорезмшахи, Отрарский инцидент, Бухара, Самарканд, разрушение городов, ирригационная система, демографические потери, Чагатайский улус, эпоха Тимуридов, история Центральной Азии

Abstract

The article examines the impact of the Mongol invasion led by Genghis Khan in the early 13th century on the Mavarannahr region. It analyzes the internal contradictions and diplomatic errors of the Khorezmshah state that facilitated the invasion, as well as the destruction of major cities (Otrar, Bukhara, Samarkand), mass executions of the population, and devastation of economic infrastructure. At the same time, the long-term consequences of the invasion are discussed, including demographic losses, decline of urban culture, preservation of local administrative elements, and the subsequent recovery of the region in the 14th–15th centuries, particularly during the Timurid era. The Mongol conquest is evaluated not only as a catastrophe but also as the beginning of a new stage in the region's history.

Keywords: Mongol invasion, Mavarannahr, Genghis Khan, Khorezmshahs, Otrar incident, Bukhara, Samarkand, destruction of cities, irrigation system, demographic losses, Chagatai ulus, Timurid era, Central Asian history.

Kirish

XIII asr boshlarida Markaziy Osiyo tarixida keskin burilish yuz berdi. Chingizxon boshchiligidagi mo'g'ul qo'shinlarining 1219–1221-yillardagi yurishlari natijasida Movarounnahr hududi ulkan vayronagarchiliklarni boshdan kechirdi. Bu bosqin nafaqat siyosiy tuzumni, balki iqtisodiy hayotni, shahar madaniyatini va ijtimoiy munosabatlarni ham tubdan o'zgartirdi. Mo'g'ullarning *Movarounnahrni bosib olishi mintaqa tarixida uzoq muddatli oqibatlariga sabab bo'lgan muhim voqea sifatida tarixiy manbalarda alohida o'rin egallaydi [Bartold, Toshkent, 1963, 45-b.].*

Mo'g'ul bosqini oldidan Movarounnahr Xorazmshohlar davlatining markaziy qismi bo'lib, Samarqand, Buxoro, Urganch kabi yirik shaharlar savdo va madaniyat markazlari sifatida gullab-yashnagan edi. Bu hududda sug'oriladigan dehqonchilik, hunarmandchilik va karvon savdosi yuqori darajada rivojlangan, shaharlarning aholisi zich joylashgan va madaniy hayot boy edi. Ammo 1219-yilda Chingizxonning katta qo'shini Sirdaryo daryosidan o'tib, O'trar shahrini qamal qilishi bilan bosqin boshlandi. O'trar qahramonona qarshilik ko'rsatgan bo'lsa-da, 1220-yilda shahar egallandi va aholining katta qismi qirib tashlandi. Keyinchalik Buxoro va Samarqand kabi shaharlar ham bosib olindi: Buxoroda masjidlar va madrasalar vayron qilindi, aholining bir qismi qatl etildi yoki asir olindi, shahar yondirildi. Samarqandda ham shunga o'xshash vahshiyliklar sodir bo'ldi – shahar mudofaachilari va tinch aholisi ommaviy qirg'in qilindi. Bu yurishlar natijasida Movarounnahrning iqtisodiy infratuzilmasi – sug'orish kanallari, ariqlar tizimi va qishloq xo'jaligi yerlari jiddiy zarar ko'rdi. Ko'plab shaharlar butunlay vayron bo'ldi, hunarmandlar va savdogarlar yo'q qilindi yoki boshqa hududlarga ko'chirildi. Aholining katta qismi halok bo'ldi: manbalarga ko'ra, ayrim shaharlarda millionlab odamlar qirilgan, bu raqamlar bo'rttirilgan bo'lishi mumkin bo'lsa-da, demografik falokat haqiqat edi. Natijada, mintaqa taraqqiyoti bir necha asrga orqaga surildi – shahar madaniyati pasaydi, savdo

yo'llari uzildi, ijtimoiy tuzumda ko'chmanchi mo'g'ul unsurlari ustunlik qildi.

Uzoq muddatli oqibatlar ham chuqur bo'ldi: mo'g'ullar hukmronligi ostida Movarounnahr Chig'atoy ulusining bir qismiga aylandi, keyinchalik Amir Temur davrida qayta tiklanish boshlangan bo'lsa-da, bosqin izlari uzoq saqlanib qoldi. Iqtisodiy tiklanish XIV–XV asrlarda sodir bo'ldi, ammo etnik va madaniy o'zgarishlar – turkiylashuv jarayonining tezlashishi, islomiy an'analarning saqlanib qolishi bilan birga yangi ko'chmanchi elementlarning kirib kelishi – mintaqa tarixini butunlay o'zgartirdi. Shu tariqa, mo'g'ul bosqini Markaziy Osiyo uchun nafaqat vayronagarchilik, balki yangi davrning boshlanishi bo'ldi, uning ta'siri keyingi asrlarda ham sezilib turdi. *Mo'g'ullar istilosi arafasida Movarounnahr hududi Xorazmshohlar davlatining tarkibiga kirgan bo'lib, siyosiy jihatdan markazlashgan, iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlangan mintaqaga edi. Biroq davlat ichidagi ziddiyatlar, markaziy hokimiyatning zaiflashuvi va tashqi siyosatda yo'l qo'yilgan xatolar mo'g'ullar istilosini osonlashtirdi [Bo'riyev, Toshkent, 2004, 112-b.].*

Xorazmshohlar davlati XII asr oxiri va XIII asr boshlarida o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqqan edi. Muhammad II Xorazmshoh (1200–1220) hukmronligi davrida davlat hududi Eron, Afg'oniston, Markaziy Osiyo va hatto Kavkazning bir qismigacha kengaygan edi. Movarounnahr bu imperiyaning markaziy va eng boy qismi hisoblanar, Samarqand, Buxoro, Termiz, Xo'jand kabi shaharlar savdo-sotiq, hunarmandchilik va ilmiy-markazlar sifatida gullab-yashnagan. Sug'oriladigan dehqonchilik tizimi, ariqlar va kanallar tarmoqlari yuqori darajada rivojlangan bo'lib, paxta, ipak, meva-sabzavot yetishtirish va eksport qilish mintaqani boyitgan edi. Shaharlarning madaniy hayoti ham boy: madrasalar, masjidlar, kutubxonalar va karvonsaroylar faoliyat yuritgan, olimlar, shoirlar va hunarmandlar ko'p edi. Ammo davlat ichidagi ichki ziddiyatlar – sulola ichidagi nizolar, mahalliy hukmdorlarning mustaqillik intilishlari, markaziy hokimiyatning zaiflashuvi –

Xorazmshohlarni zaiflashtirdi. Muhammad II ning qo‘shni davlatlar, xususan, mo‘g‘ullar bilan munosabatlarida yo‘l qo‘yilgan diplomatik xatolar, masalan, 1218-yilda mo‘g‘ul karvonini talon-taroj qilish va elchilarni o‘ldirish (O‘tror voqeasi) Chingizxon uchun rasmiy urush bahonasi bo‘ldi. *Bu xatolar mo‘g‘ullar istilosini nafaqat osonlashtirdi, balki uni muqarrar qildi, chunki Chingizxon shaxsiy qasos va imperiya kengayishi maqsadida katta qo‘shin to‘pladi. 1219-yilda Chingizxon qo‘shinlari Movarounnahr hududiga bostirib kirdi. O‘tror voqeasi mo‘g‘ullar yurishiga rasmiy bahona bo‘lib xizmat qildi. O‘tror shahrining uzoq muddat qarshilik ko‘rsatishiga qaramay, shahar vayron qilindi va aholisi qirg‘inga uchradi [Ivanov, Moskva, 1950, 78-b.].*

Bosqin 1219-yil kuzida boshlandi: Chingizxonning o‘g‘illari Jo‘ji, Chig‘atoy va O‘ktay boshchiligidagi qo‘shinlar Sirdaryo daryosidan o‘tib, O‘tror shahrini qamal qildi. Shahar hokimi Inalchuk (Qodirxon) qahramonona mudofaa uyushtirdi, qamal besh-olt oy davom etdi. Ammo ichki xoinlik (ayrim manbalarda shahar ichidan yordam berilgani qayd etilgan) tufayli 1220-yil boshida shahar egallandi. Chingizxon buyrug‘i bilan shahar butunlay vayron qilindi, aholining katta qismi – ayollar, bolalar va hatto hunarmandlarning bir qismi ham – qirib tashlandi yoki asir olindi. O‘tror voqeasi mo‘g‘ullar vahshiyligining birinchi namoyishi bo‘lib, keyingi shaharlarda qo‘rquv va taslim bo‘lishni kuchaytirdi. Shundan so‘ng Buxoro, Samarqand, Urganch kabi yirik shaharlar bosib olindi. Buxoro 1220-yil martda qamal qilindi: shahar atrofidagi qal’alar birin-ketin egallandi, shahar ichidagi mudofaachilar qisqa muddat qarshilik ko‘rsatdi, ammo oxir-oqibat taslim bo‘ldi. Chingizxon shahar aholisiga “hayotini saqlab qolish” va’dasi bilan kirib keldi, biroq keyin ommaviy qirg‘in boshlandi – masjidlar va madrasalarda panalangan odamlar o‘ldirildi, shahar yondirildi, kutubxonalardagi kitoblar yo‘q qilindi. Faqat ayrim hunarmandlar va yosh ayollar asir sifatida saqlanib qoldi. Samarqandning taqdiri ham shunga o‘xshash edi: 1220-yil bahorida qamal qilingan shahar qisqa muddatli

qarshilikdan so‘ng taslim bo‘ldi, chunki mo‘g‘ullar psixologik bosim va qo‘rqitishdan ustalik bilan foydalangan edi. Shahar mudofaachilari va turkiy qo‘shinlarning bir qismi chiqib ketishiga ruxsat berilgan bo‘lsa-da, ular ham yo‘lda qirib tashlandi. Samarqand aholisi ommaviy ravishda qatl etildi, shahar vayron qilindi. Buxoro va Samarqandning egallanishi mo‘g‘ullar harbiy strategiyasining yuqori darajada ekanini ko‘rsatadi. *Manbalarda qayd etilishicha, mo‘g‘ullar nafaqat kuch bilan, balki psixologik bosim, qo‘rqitish va aldov usullaridan ham keng foydalangan [Rashididdin, Toshkent, 1998, 134-b.].*

Samarqandda qisqa muddatli qarshilikdan so‘ng shahar taslim bo‘lgan, biroq bu aholining ommaviy qirg‘indan qutulishiga olib kelmagan. Mo‘g‘ullar armiyasi mobil otliq qo‘shinlardan iborat bo‘lib, tezkor harakat qilish, qamal texnikasi (xitoy muhandislaridan olingan bilimlar) va razvedka tizimi yuqori darajada edi. Ular shaharlarni qo‘rqitish uchun oldingi vayron qilingan joylardan bosh suyaklaridan minoralar qurishgan, bu keyingi shaharlarda taslim bo‘lishni tezlashtirgan. Rashididdin va Juvayniy kabi manbalarda mo‘g‘ullar aldovdan – va‘da berib, keyin buzishdan – keng foydalangani tasvirlangan. Bu strategiya Movarounnahrning yirik markazlarini qisqa muddatda egallashga imkon berdi. Mo‘g‘ullar istilosi Movarounnahr iqtisodiyotiga katta zarar yetkazdi. *Sug‘orish inshootlari buzildi, hunarmandchilik markazlari tanazzulga uchradi, savdo yo‘llari izdan chiqdi. Aholining katta qismi halok bo‘ldi yoki boshqa hududlarga majburan ko‘chirildi [Ahmedov, Toshkent, 1994, 201-b.].*

Sug‘orish tizimining vayron qilinishi eng og‘ir oqibat bo‘ldi: ko‘plab ariqlar va to‘g‘onlar buzildi, natijada qishloq xo‘jaligi yerlari cho‘llashdi va hosildorlik keskin pasaydi. Hunarmandchilik markazlari – ipak to‘qish, kulolchilik, zargarlik atolyelari yo‘q qilindi, ustalar Mo‘g‘ulistonga yoki Xitoyga majburan olib ketildi. Buyuk Ipak yo‘lining Movarounnahr orqali o‘tadigan qismlari xavfli bo‘lib qoldi, savdo karvonlari kamaydi. Demografik

yo‘qotishlar ham dahshatli: ayrim manbalarda Buxoroda 30 ming, Samarqandda 100 mingdan ortiq odam qirilgani qayd etilgan, umumiy aholining 50–70 foizi halok bo‘lgan yoki ko‘chib ketgan deb taxmin qilinadi. Bu mintaqani bir necha asrga orqaga tashladi. Shu bilan birga, istilodan keyin mo‘g‘ul boshqaruv tizimi joriy etilib, soliq va harbiy majburiyatlar kuchaytirildi. Darbandlar (hokimlar) tayinlandi, yillik soliq (qopchur, tamg‘a) va harbiy xizmat majburiy bo‘ldi. Dastlabki yillarda qattiq repressiyalar hukm surdi, ammo vaqt o‘tishi bilan mo‘g‘ullar mahalliy an‘analarga moslashishga majbur bo‘ldi. Shunga qaramay, vaqt o‘tishi bilan mo‘g‘ullar mahalliy boshqaruv tajribasidan foydalanishga majbur bo‘ldilar. *Mahalliy zodagonlar va amaldorlar davlat boshqaruviga jalb qilindi, bu esa keyinchalik Chig‘atoy ulusi davrida Movarounnahrning qisman tiklanishiga zamin yaratdi [Qodirov, Toshkent, 2010, 56-b.].*

Mo‘g‘ullar imperiyasi ichida Movarounnahr Chig‘atoy ulusiga (Chig‘atoyxon va uning avlodlari boshqargan qism) kiritildi. XIII asr o‘rtalaridan boshlab mahalliy amaldorlar – masalan, Mas‘ud bek va boshqalar – soliq yig‘ish va boshqaruvda muhim rol o‘ynadi. Islom dini saqlanib qoldi, mahalliy ulamolar va sayyidlar hurmat qilindi. XIV asrga kelib, ayniqsa Amir Temur davrida, Movarounnahr qayta gullab-yashnashni boshladi: shaharlar tiklandi, savdo yo‘llari qayta ochildi, madaniyat va ilm rivojlandi. Ammo mo‘g‘ul istilosining izlari – etnik tarkibdagi o‘zgarishlar (turkiylashuvning tezlashishi), ko‘chmanchi unsurlarning kuchayishi va demografik yo‘qotishlar – uzoq vaqt saqlanib qoldi. Shu tariqa, istilo nafaqat vayronagarchilik, balki yangi siyosiy va madaniy jarayonlarning boshlanishi bo‘ldi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, mo‘g‘ullarning Movarounnahrni bosib olishi mintaqa tarixida eng og‘ir va murakkab davrlardan biri bo‘ldi. Ushbu istilo natijasida siyosiy mustaqillik yo‘qotildi, shaharlar vayron qilindi va aholi katta talafot ko‘rdi. Shu bilan birga, bu jarayon keyingi tarixiy rivojlanish

uchun muayyan shart-sharoitlarni ham shakllantirdi. Mo'g'ullar istilosini chuqur o'rganish Movarounnahr tarixining ichki qonuniyatlarini anglashda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Mo'g'ul bosqini XIII asr boshlarida Markaziy Osiyoning siyosiy xaritasini butunlay o'zgartirib yubordi: Xorazmshohlar davlatining markaziy qismi bo'lgan Movarounnahr endi ulkan Mo'g'ul imperiyasining bir qismiga aylandi, dastlab Chig'atoy ulusining tarkibida bo'lib, keyinchalik turli xonliklar va sulolalar ta'sirida qoldi. Siyosiy mustaqillikning yo'qolishi uzoq muddatli oqibatlarga olib keldi – mahalliy hukmdorlarning kuchi pasaydi, markaziy hokimiyat ko'chmanchi mo'g'ul zodagonlari qo'lga o'tdi, bu esa ijtimoiy tuzumda chuqur o'zgarishlarga sabab bo'ldi. Shaharlarning vayron qilinishi va aholining ommaviy qirg'inlari mintaqaning demografik va iqtisodiy holatini keskin yomonlashtirdi. Samarqand, Buxoro, O'tror va boshqa yirik markazlarning vayron bo'lishi bilan birga sug'orish tizimi, hunarmandchilik va savdo yo'llari ham jiddiy zarar ko'rdi. Natijada, Movarounnahrning gullab-yashnagan shahar madaniyati bir necha o'n yillarga orqaga chekindi, aholi soni keskin kamaydi va iqtisodiy tiklanish faqat XIV–XV asrlarda, ayniqsa Amir Temur va Temuriylar davrida boshlandi. Mo'g'ul istilosi faqat salbiy oqibatlar bilan cheklanmadi – u yangi tarixiy jarayonlarning boshlanishiga ham zamin yaratdi. Mo'g'ullar boshqaruvida mahalliy an'analar va islomiy institutlar qisman saqlanib qoldi, turkiylashuv jarayoni tezlashdi, ko'chmanchi va o'troq hayot tarzining sintezi sodir bo'ldi. Keyingi asrlarda Movarounnahrning qayta gullashi – ilmiy, madaniy va me'morchilik yutuqlari – qisman mo'g'ul davridagi o'zgarishlar bilan bog'liq edi, chunki imperiya ichidagi aloqalar yangi g'oyalar va texnologiyalar almashinuviga imkon berdi. Mo'g'ullar istilosini chuqur va har tomonlama o'rganish nafaqat o'tgan voqealarni tushunish, balki Markaziy Osiyo tarixining umumiy qonuniyatlarini aniqlash uchun ham zarurdir. Bu davrni tadqiq etish orqali mintaqaning mustaqillik yo'qotishi va qayta tiklanishi, vayronagarchilik va yangi rivojlanish

bosqichlari o'rtasidagi bog'lanishlarni aniqroq ko'rish mumkin. Shuningdek, zamonaviy tarixshunoslikda mo'g'ul bosqinini faqat "falokat" sifatida emas, balki murakkab transformatsiya jarayoni sifatida baholash tendensiyasi kuchaymoqda, bu esa ilmiy munozaralarga yangi yo'nalish beradi. Shu sababli, ushbu mavzuni o'rganish nafaqat o'zbek va Markaziy Osiyo tarixi, balki jahon tarixi kontekstida ham muhim ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. *Bartold V.V. Turkiston mo'g'ullar istilosi davrida. — Toshkent, 1963. — 512 b.*
2. *Bo'riyev O. O'zbekiston tarixi. — Toshkent, 2004. — 384 b.*
3. *Ivanov P.P. Mo'g'ullar va Markaziy Osiyo. — Moskva, 1950. — 276 b.*
4. *Rashididdin Fazlulloh. Jome' ut-tavorix. — Toshkent, 1998. — 640 b.*
5. *Ahmedov B.A. O'zbekiston xalqlari tarixi. — Toshkent, 1994. — 352 b.*
6. *Qodirov A. Movarounnahr o'rta asrlarda. — Toshkent, 2010. — 240 b.*